چەند لاپەرەیەک لە مێژووی چینی کرێکاری کورد

نووسینی: کەمال مەزهەر
وەرگێرانی: فوئاد مەجید میسری
www.rawij.com

بە دەگمەن نووسەرانی خۆمان و بێگانە بیریان لە کرێکاری کورد کردووتەوە. دوور نەڕۆین لە هیچ کامێک لە بەرهەمەکانی مامۆستا "ئەمین زەکی ی" مێژوونووسی گەورەمان دا زۆر و کەم ناوی کرێکاری کورد نەهاتووە. بێ گومان ئەمیش کەلێنێکی ترە لەو دەیان کەلێنانەی کە مێژووی نووسراومان دا هەن، بەلام کەلێنێکی گەورە!..وا بزانم لە ڕاستی ی دوور ناکەومەوە گەر بڵێم ئەدەبی کوردیش، بە داخەوە، لەو کەلێنە بێ بەش نی یە. کرێکاری کوردیش وەک ڕووناکبیر و جووتیار و هەموو خەڵکێکی تر خاوەن دڵ و هەستە، دڵی وەک هەموو کرێکارێکی تر ساف و هەستی وەک ئەوان بەرزە، ئەویش لە هەمووان زیاتر ئارەق دەڕێژێ و لە هەمووان هیلاک و بێ کات ترە، بۆیە کەمتر باسی خەڵک دەکا و زیاتر لە هیلاکی ی و دەردو ئازارو نەبوونی و بێ مافی دەگاو حەز بە یاریدەی هەموو لێقەوماوێک دەکا. تاڵ لای ئەو تاڵ ترو شیرین لای ئەو شیرین ترە. لەزەت لە هەموو خۆراکێک دەبینێ. وەک هەمووان و ڕەنبگێ زیاتریش، حەز بە چاوی کاڵ و لێوی ئاڵ و گۆنای پڕ خال بکا. کاتی بوایە ئەویش چاوباز دەبوو!..ژمارەیان زۆرو کێشەیان زۆرتر، بۆیە ژیانیان چیرۆکی بێ هاوتاو داستانی دانسقە و تابلۆی ڕەنگینە... حەیفە دەستی ئەدیبی کوردی دڵ پەڕەی گوڵ کە تالاوی زوخاوی ژیان زاخاوی مێشک و قەڵەمی داوە، زوو نەگاتە گەوهەر وئەڵماسی ئەو خەزنە دەوڵەمەندە!...

لەم ووتارەدا هەوڵ دەدەین بە کورتی ی چەند روویەکی سەرەتای دروست بوون و هاتنە کایەی چینی کرێکاری کورد بخەینە بەر چاو کە دوور نی یە سەرنجی خوێنەر ڕاکێشن.

لە سەردەمی هەرە کۆنی شارستانیەتی مرۆڤەوە کرێکار و کری گرتە هەیە. بەڵام هیچ کات و لە هیچ شوێن ئەو کرێکارە پەرش و بلاوانە نەبوونەتە هێزی بنچینەیی هێنانە بەرهەم لە ناو کۆمەڵ دا تا پەیدا بوونی سەرمایەداری. لە گەل ئەمیان دا دوو چینی نوێ دێنەکایەوە – بۆرجوازی و کرێکار– لە بەر ئەوەش کە پەیوەندی سەرمایەداری لە ئەورووپای رۆژئاوا بەر لە شوێنی تر دروست بوو، هەر لەوێش دەوروبەری سەدەی چواردە و پانزە بۆ یەکەم جار لە مێژووی ئادەمیزاد دا چینی کرێکاری وەک هێزی دیاری کۆمەڵ هاتە ناوەوە(1)

www.rawij.com

له زۆربه‌ی وولاّتانی تر، تایبه‌ت له رۆژهه‌لاّتی نزیک و ناوه‌ڕاست، په‌یدا بوونی چینی کرێکار زۆر له‌وه دواکه‌وت. جۆر و هۆی دروست بوونه‌که‌ش گه‌لێک له گه‌ل ئه‌و جیاوازه. له ئه‌وروپا ئالّ و گۆره‌کانی ناو کۆمه‌لّ چینی کرێکاریان دروست کرد، به‌لاّم له وولاّتانی رۆژهه‌لاّت ئه‌و ئالّ و گۆڕانه به هۆی تێکه‌ل بوون به بازاڕی سه‌رمایه‌داری یه‌وه که‌متر ده‌وریان بینی. له سه‌رده‌ی نۆزده‌وه لێشاوی تێکه‌ل بوونی وولاّتانی رۆژهه‌لاّتی نزیک و ناوه‌راست به بازاری سه‌رمایه‌داری یجیهان ده‌ستی پیّ کرد. ئه‌مه و گه‌یشتنی ژماره‌یه‌ک ده‌ستکه‌وتی پیشه‌سازی ی نویێی ئه‌وروپا بوونه هۆی داڕشتنی به‌ردی بناغه‌ی دروست بوونی چینی کرێکاری زۆربه‌ی وولاّتانی ئه‌م ناوچه‌یه.

له کوردستان ئه‌م دیارده‌یه له به‌ر دوو هۆی گرنگ تا ڕاده‌یه‌ک له‌و وولاّتانه دواکه‌وت، یه‌که‌میان: هێزی زۆری ده‌ره‌به‌گی و پاشماوه‌ی ژیانی کۆچه‌ری ی و نیمچه کۆچه‌ری ی ناو کۆمه‌لّی کورد. ئه‌وی تریان نه‌بوونی ده‌ربه‌ندێکی سه‌ربه‌خۆ بوو که که‌ل و په‌لی کوردستان و به‌رهه‌می هێنراوی پیشه‌سازی ی ئه‌وروپای تێدا کۆببێته‌وه و پێویستی به ژماره‌یه‌کی زۆر کرێکارو چه‌ند کۆمپانیایه‌ک بیّ.

به‌لاّم به‌رامبه‌ر به‌وه، مه‌رجی تری پێویست بۆ دروست بوونی ئه‌م چینه تازه‌یه له ئارادا بوون. یه‌که‌میان: ده‌ولّه‌مه‌ندیی کوردستانه که به‌رهه‌می کشتوکالّ و ئاژه‌لّی له نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی نۆزده‌وه گه‌یشته چه‌ند بازارێکی گرنگی ئه‌وروپا. که‌ل و په‌لی دروست کراوی ئه‌ویش به خێرایی گه‌یشته که لاترین شار و گوندی لای خۆیان. ته‌نانه‌ت به‌ر له نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی نۆزده ئینگلیزه‌کان کۆمپانیای تایبه‌تی یان له شاری وه‌ک ((دیاربه‌کر)) دامه‌زراند. هه‌ر له خۆشه‌وه نی یه ((گ. ناپێیر)) پێش په‌نجا سالّ شاری کرمانشای ناو ناوه به‌نده‌ری که‌ل و په‌لی ئینگلیزی و هیندی. (2)

دووه‌میان: په‌ره‌سه‌ندنی شاره کورده‌کان و به‌هێز بوونی په‌یوه‌ندی ی بازرگانی یان له گه‌ل شارانی ترو پێشکه‌وتنی پیشه‌سازی ی خۆمالّی یانه. له‌م رووانه‌وه بۆ ماوه‌یه‌کی زۆر کوردستان شان به شانی مه‌لبه‌نده‌کانی تری ڕۆژهه‌لاّتی نزیک و ناوه‌ڕاست هه‌نگاوی به‌ره‌و پێش چوون ده‌نا. له رێگه‌ی ژماره و به‌راورده‌وه دلّنیا ده‌توانین بلّێین سه‌ده‌کانی ناوه‌ند شاره کورده‌کان له گه‌لێک رووه‌وه، وه‌کو شارانی تری رۆژهه‌لاّت په‌ره‌ی سه‌ندو قه‌واره‌ی خۆی وه‌رگرت. گه‌ریده‌ی تورکی ناودار و سه‌رچاوه‌ی ره‌سه‌ن ((ئۆلیا چه‌له‌بی 1611-1679)) که ناوه‌ندی سه‌ده‌ی حه‌قده هاتۆته کوردستان له به‌رگی چواره‌می ((سیاحه‌تنامه که‌یدا)) (3) باسی گه‌وره‌یی ژماره‌یه‌ک شاری وه‌ک ((دیاربه‌کر)) و ((بدلیس))ی کردووه. ئه‌و بازارو قه‌یسه‌ریانه‌ی ((دیاربه‌کر)) که ئه‌و باسیان ده‌کا ئه‌وسا له زۆر ناوچه‌ی ڕۆژهه‌لاّت که‌م وێنه بوون. هه‌ر به پیّ ی قسه‌ی ئه‌و، ((دیاربه‌کر)) 12 گه‌رماو ((حه‌مام))ی گشتی ی تێدا بووه‌و 140 مالّیش گه‌رماوی خۆیان هه‌بووه. ((بدلیس)) 5 گه‌رماوی گشتی ی و 600 ی تایبه‌تی ی تێدا بووه. ئه‌م ژماره‌یه‌ی دوایی یان به‌لّگه‌ی پڕمانای ده‌ولّه‌مه‌ندی ی و ره‌فاهه‌ته.(4

www.rawij.com

دوای ((ئۆلیا چەلەبی)) بە دەورو بەری 150 ساڵێک نوێنەری ناوداری ئینگلیز لە عێراق ((کلۆدیۆس جێمس ریچ)) باسی چەند شارێکی تری کوردستانی کردووە. قسەکانی ئەویش بەڵگەی مێژوویین دەربارەی ئاڵ و گۆڕ و بەرەو پێش چوونی شارە کوردەکان. ((سنە))ی بە 5 هەزار ماڵ داناوە، ک ەهەر جۆر لێکی بدەیتەوە لە 20 هەزار کەس تێدەپەڕی. مانای ژمارەیەکی وا زیاتر خۆ دەنوێنێ گەر بێت و بزانین ژمارەی دانیشتوانی شاری ((قودس)) ساڵی 1814 دەوروبەری 12 هەزار وبەغدا ساڵی 1831 نزیکەی 20 هەزار و ((عەممان))ی پایتەختی ((ئوردەن))یش ساڵی 1880 تەنها هەزار کەس بووە.(5)

پەیوەندی بازرگانی ی نێوان شارەکانی کوردستان خۆی و ئەو مەڵبەندو ناوچانەی لێوەی نزیک بوون بە پێودانی قۆناغی دەرەبەگی خراپ نەبوو. بە پیّ ی سەرچاوە کۆنەکان تاوەکو سەدەی نۆزدەیش ((ئەستەموولّ)) و ((دیمەشق)) و ((حەلّەب)) و ((بێرووت)) تا رادەیەکی زۆر بە مەڕو بزنی کوردستان بەرێوە دەچوون. تەنها شاری ((ئەستەموول)) هەر ساڵەی یەم ملیۆن و نیو سەر مەڕی لەوێوە بۆو دەهات. ئەو سوپا گەورەیەی بە سەرکردایەتی ((ئیبراهیم کوڕی محەممەد عەلی گەورە))ی فەرمان رەوای میسر، ساڵی 1832 -1833 و 1839 هێرش بردە سەر ((سوریا)) بە مەڕو ماڵاتی کوردەواری دەژیا.(6) بەر لەوەی سەدەی رابوردووکۆتایی بیّ تەنها ((ئەستەموولّ)) و ((حەلّەب)) و ((بەغدا)) هەر ساڵەی 3 ملیۆن مەڕی کوردستانیان بۆ دەهات. بەندەری ((سامسۆن))یش بە تەنها 20 ملیۆن هێلکەی لەویوە دەهانی(7)
دروستکردنی پردی ((قلیاسان)9یش لە لایەن دەوڵەمەندێکی ((سلەیمانی))یەوە تەنها کاری خێر نەبوو، ئەگینا دەبوو بەر لە ((قلیاسان)) لە ((تانجەرۆ)9 دروستی بکردایە، چونکە ئەمیان ئاوی زۆر ترو کاتی لافاو ترسدار ترە.

بە هەمان دەستوور پیشەسازی خۆماڵی کوردستان بەر لە تێکەڵ بوون بە بازاڕی سەرمایەداری جیهان هەنگاوی باشی بەرەو پێش ناو هیچی لە پیشە سازی ی وولاّتانی دەوروبەری کەمتر نەبوو. جلو بەرگی نەتەوەیی و ژمارەیەک نەریتی تایبەتی هەوێنی باشی ئەو بەرەوپێش چوونە بوون. دیسان لە بەرگی چوارەمی ((سیاحەتنامە))کەی ((ئۆلیا چەلەبی)) دا گەڵک بەڵگەی پڕ بایەخ و مانا لەم بارەوە چنگ دەکەون. قسەی ئەو لە هەموو جیهان وێنەی زەرەنگەری ((دیاربەکر)) کەم بووە. وەک دەڵیّ کاری ((جۆلاّ)) و ((بەرگ درووی)) و ((دەباخانە)) کانی ((بدلیس)) دەنگی دابووەوە، بە ڕادەیەک ((چەرمی بە دیاری ی دەبرایە وولاّتی فەرەنگ)).

دوای دەوروبەری دوو سەدە ، واتە ناوەندی سەدەی نۆزدە، ((تایلەر))ی گەڕیدەی ئەوروپایی لەو کتێبەی دا بە ناوی ((گەشتێک بۆ کوردستان دا)) بلاّوی کردووەتەوە، باسی کەتالی ئاوریشمی ((دیاربەکر)) دەکاو بۆ چاکی ی لە گەڵ ئاوریشمی بە ناوبانگی ((حەلەب)) بەراوردی دەکاو دەڵیّ ئەویان هەرزانتر دەفرۆشری بۆیەکا لە هەموو ئەو ناوچانەی کەوتوونە نێوان ((دیاربەکر)) و دەریای رەش بازاڕی گەرمە.(8) ناونانی گەڕەکێکی شاری سلەیمانی بە ((سابوونکەران)) شتێکی مانادارە بۆ ئەم مەبەستەی ئێمە باس لێوە دەکەین. بەر لە شەڕی یەکەمی جیهانی بە ماوەیەک دەیان خێزانی ئەم گەڕەک بە دروستکردنی سابوونەوە خەریک بوون(9) و ساڵی بەلای کەمەوە

500 تەنیان ئەنارده بازاڕەکانی شارو دەورو بەری و چەند مەڵبەندێکی ترو تەنانەت لێشی دەگەریشتە شاری وەک ((بەغدا)) و ((تەورێز)) (10)

لە کوردستانیش بە چەشنی ناوچەکانی تری رۆژهەلاتی نزیک و ناوەراست تێکەلْ بوونی خێرا لە نیوەی دووەمی سەدەی رابوردوووە بە بازاڕی سەرمایەداری جیهان کاری کوشندەی کردە سەر پیشە سازیی خۆماڵی کە تاک تاکە خەریک بوو هەنگاو بەوەو قۆناغی مانیفاکتۆرە(11) بنیٚ. کاری بنەماڵەی موتابچی کە لە سلەیمانی جەوالیان دروست دەکرد نیمچە مانیفاکتۆرەیەک بوو بۆ خۆی. کرێکاری کریٚ گرتە کاری تێدا دەکرد، ئەمرازی تاڕادەیەک پیٚشکەوتوویان بە کار دەهیٚنا ، دابەش کردنی کار ((تقسیم العمل))(12) تێیدا سیمای روونی خۆی وەرگرتبوو(13) جۆری دروستکردنی تۆپەکانی وەستا ((رەجەب)) یش لە رەواندوز نموونەیەکی تری ئەم راستییەیە. شۆرەتی تۆپەکانی کە بۆ میری رەواندوزی دروست دەکردن دەنگی دابووەوە(14) زۆری ئەو 80 تۆپەیش کە والی ((مووسل))هەیبوو لە دەستکردی کرێکارانی رەواندوز بوون. شایانی باسە ئەوو مەعدەنەی بۆ دروستکردنی تۆپەکان بەکار دەهیٚنران لە دەورویشتی رەواندوز بە کاری کرێگرتە دەردەهیٚنران. لە مەیدانی دروستکردنی بەڕەو جاجم و چۆخیش دا خەریک بوو، ووردە ئابٚ و گۆڕ دەست پیٚ بکا.

بەڵام تەنانەت ئەم جۆرەپیشەسازی یانەیش نەیانتوانی خۆیان لەبەر لیٚشاوی کەلوپەلی هەرزان و چاکتری کارگەکانی ئەوروپا دا رابگرن، بۆیەکا یەک لە دوای یەک دام و دەزگایان پیٚچایەوە. ((کارتسۆف)) ساڵی 1896 نووسیویەتی دەڵیٚ ((...جاران چۆخی کورد بە ناوبانگ بوو، بەڵام ئیستا کوتاڵی ئینگلیز تەنگی پیٚ هەڵچینوە)) (15)

ئەو یەک دوو دوکانی فیشەک پڕکردنەوەیەی دوای شەڕی یەکەمی جیهان خاوەنەکانیان لە سلەیمانی بە کولەمەرگی دەژیان، پاشماوەی 150 دوکانی لە خۆیان گەورەتر بوون کە بەر لە شەڕ ((مارک سایکس)) لەوێ دیبوونی (16).

هەر چۆنی بیٚ لەو جۆرە شویٚنانەی بە کاری پیشەسازی خۆماڵی یەوە خەریک بوون و هەنگاوی باشیان بەرەو پیٚش نابوو، یەکەم تویٚکاڵی تەنکی چینی کرێکاری کورد بەدی دەکریٚ، لە لایەکی ترووەوە قەزای ئەو پیشەسازی یە لە چینی داهاتووی کرێکاری کورد کەوت، چونکە بەشی زۆری کارگەرانی چوونە ناو ریزەکانی ئەو. چەوساندنەوەی دەرەبەگیش لە لای خۆیەوە بە هەزاران جووتیاری رووت و قووت و برسی نارده بازاری کار لە شارەکان و ئەوانیش تایبەت لەبەر هەرزانیانی یان، بوونە سەرچاوەی هەرە گرنگی دروست بوونی چینی نویٚ ی کۆمەڵ. ژمارەی ئەم جۆرە کەسانە کە لە هەندیٚک ناوچە هەزاریان پیٚ دەگوتن، جاری وا هەبووپتر لە نیوەی دانیشتووانی مەڵبەندیٚکیان پیٚک دەهیٚنا. بە پیٚ ی هەندیٚک سەرچاوە ئەوانە لە ناوچەیەکی وەک ((شنۆ))ی نزیک ((مەهاباد)) 80% ی هیٚزی کاریان دروست دەکرد ((10هەزار لە 12 هەزار کەس))(17) لە ویٚنەی ئەمە تەنها مەگەر لەئینگلتەرەی کۆتایی سەدەکاین ناوەند هەبوو بیٚ، کاتیٚک بە هۆی قازانجی زۆری خووری یەوە، دەوڵەمەند و دەسەلاتدارانی ئەو وولاتە زەوی

یەکانیان دەکردە لەوەڕگەو بەو جۆرە بە دەیان هەزار جووتیار بێ دالّدە و پەناگە دەمانەوەو ئاوارەی دارستان و دەشت و دەرو شاران دەبوون و بە گژوگیا و پاشماوەی خەڵکی دەژیان و ئەمەش هەستی ((تۆماسی مۆر))(18) ی بەناوبانگی وا بزواند ((بۆتۆپیا)) بنووسێت و قسە بەناوبانگەکەی بکا ((خەریکە مەڕ پیاو بخوا)). لێرەدا سەیر ئەوەیە کە دەردو ئازاری هەژارانی کوردیش هەستی شاعیری جووڵاندووەو باسی ئەوەی کردووە چۆن ((برسێتی لە کوردستان زۆری بۆ هەمووان هێناوەو بە ڕەوە بەرەو فابریقەکانیان (19) دەنێری(20).

ژمارەی هەژاری شارو تایبەت لادێ ی کوردستان هێند زۆر بوو، لەوانە نەبوو بازاڕی کەم دەرامەتی ناو وولات دادی بەشێکی زۆر کەمیشی بدا. لە قوڕکاری و حەماڵی ی بەولاوە کارێکی تری ئەوتۆ دەست نەدەکەوت. لەبەر ئەوە بە هەزاران هەژاری کورد روویان دەکردە شاری گەورەی وەک ((ئەستەموول))و بەهەموو کارو نرخێک قایل دەبوون. ((بەر لەشەڕی یەکەمی جیهان ژمارەیەکی بێ شومار لە حەماڵی رەش و رووتی کورد بازاڕی ئەستەموول و بەغدا و شاری تریان تەنی بوو)) هی وایان هەبوو لە تاو نەبونی ی دەچوونە شاری بچووکی وەک ((حەڵەب))ی ((شام))و ((بیرووت))ی ((لوبنان))و ((ئەدەنە))ی ((تورکیا))، یا ناوچەی وەک ((ئاقچەم)) و ((قەرەباغ))ی ((ئازەربایجان)). بەڵام توانای بازاڕی کاری ئەو جۆرە ناوچەو شارانەیش ئەوەندە نەبوو دادی ئەو خەڵکە زۆرە بدا کە دەبوونە سەرباری بێکارەی خۆیان.

بۆیەکا هەر زوو ژمارەیەکیان ناچار چاویان بڕی یە وولاتانی دەرەوەو خۆیان دایە دەست قەدەرو گەڵێکیان دەریای ئەتڵەسی یان بڕی و گەیشتنە خاکی ئەمریکا. زۆربەی ئەمانە خەڵکی دەرسیم (21)

بوونی کانە مەعدەن لەناوچە کوردەواری یەکان و دەورو بەری هۆیەکی یاریدەدەری پەیدا بوونی کاری کرێ گرتە بوو لەوێ بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان. ئەوسا بەشی زۆری کرێکارانی کانە خەڵووزەکانی زەنگوڵدات کرد بوون. کوردی ((جۆڵەمێرک)) یش ئاسن ومس و زەرنیخیان دەردەهێناو لەوێوە ناوی یەکێک لە ناوچەکانی بۆتە ((زەرنیخ مەیدان)). بەشێک لەو زەرنیخەی لێرە دەرهێنرا دەنێررایە ئەستەموول و بەغدا هیندوسنان(22) هەر ئەو سەردەمە ژمارەیەک کورد بوو بوونە کرێکاری کانە خەڵووزەکانی نزیک ((کفری)) کە بەرهەمی ساڵانەی کاریان بەر لە شەری یەکەم و کاتی ئەو شەڕە هەزار تەن دەبوو(23).

رووداوەکانی شەڕی یەکەمی جیهان بوونە هۆی پەرەسەندنی ژمارەی کرێکاری کورد بە جۆرێکی هەست پێکراو. کوردستان بە خۆی بووە یەکێک لە شەرگە دیارەکانی رۆژهەلاتی ناوەراست و سوپای چوار وولاتی تێ رژا. ئاگری شەڕ زۆربەی ئەو ناوچانەشی گرتەوە کە لێوەی نزیک بوون. وەک ئاشکراشە تەکنیک و خێرایی دەوری گەورەیان لەو شەڕەدا بینی، بۆیەکا لە هەر چوارلاوە دەست کرا بە کردنەوەی ڕێگاوبان و دامەزراندنی بنکەی سەربازی. بە هەزاران هەژاری کورد لەو شوێنانە بوونە کرێکار. ئەم دیاردە نوێ یە بە تەواو بوونی شەڕ کۆتای نەهات. هەر بۆ نموونە ساڵی 1925 پتر لە 2250 کورد کرێکاری شەمەنەفەر بوون لە

عێراق(24) بە پێ ی هەندێک سەرچاوەی باوەڕ پێکراو ناوەندی بیستەکان ئەو کرێکارانە 23% ی هەموو کرێکارانی شەمەنەفەری عێراق بوون(25).زۆرێ ی ئەم ژمارەیە زیاتر لەوەدا خۆ دەنوێنێ گەر بێتۆ بزانین زۆربەی هەرەزۆری خەتی شەمەنەفەری ئەوسای عێراق لە باشوور و ناوەندی وولاٌتدا بوون، وجگە لە ((عەرەب)) و(26) ((کورد)) ژمارەیەکی زۆر هیندی 1124 و ئێرانی ی و ئەرمەن و ئاسوری و تورک و هی تر کرێکاری ئەم دەزگایە بوون.

دیسان دوای شەڕی یەکەمی جیهان ژمارەیەکی یەکجار زۆر لە هەژاری کورد بوونە کرێکاری نەوت و دامەزراندنی لولەکانی و دروست کردنی ڕێگەو بان و خانووبەرەو شتی تر. کۆتایی بیستەکان لە هەموو عێراق 4250 کەس بە دروست کردن ڕێگەوبانەوە خەریک بوون(27) کە ژمارەیەکی زۆریان کرێکاری ڕێگەی نێوان ((کەرکوک)) و ((سلەیمانی)) و ((کەرکوک)) و ((هەولێر))و ((موسل)) و ((هەولێر)) ((ڕەواندوز و ڕایات)) بوون. ئینگلیز بایەخێکی زۆریان دابوو بە ڕێگەی دواییان واتە ((هەولێر)) – ڕەواندوز – ڕایات)) چونکە، جگە لە بایەخی ستراتیژی دەیانویست بیکەن یەکێک لە هۆکانی ژیاتر بەستنەوەی بازاڕەکانی ڕۆژئاوای ئێران بە جیهانی سەرمایەداری یەوە ، تا چەند بتوانن ئەوەندە پەیوەندی ئابووری ئەو وولاٌتە لە گەل شوورەوەی کز بکەن(28)

کرێکاری کورد یەکسەر دلٌسۆزی و پەرۆشی لە کارداو توانای فێربوونی خێرای نیشاندا. گەلێک بەلٌگەی سەیر بۆ ئەم ڕاستی یە بە دەستەوەیە . وا بزانم لە هەموویان گرنگتر لەم لایەنەوە یەکگرتنەوەی نرخاندنی کار بە دەستانی ئینگلیزو ئەلمانە لە کاتێکدا کە لە دوو خەندەقی جیاوازدا بەرامبەر بەیەک وەسابوون. ئەلمانەکان سەرەتای شەڕی یەکەمی جیهان دەست و برد کەوتنە دروست کردنی ئەو بەشانەی پرۆژەی ناوداری خەتی شەمەنەفەری بەغدا کە هێشتا تەواو نەبوو بوون.

بەو جۆرە خەتێکیان لە نێوان ((بەغدا)) و ((سامەڕا)) دا ڕاکێشا کە کرێکاری کوردیش لە دروست کردنی دا بەشدار بوون. نووسەری ئەلٌمانی ((داکۆبێرت)) لەم بارایەوە نووسیویەو دەلٌێ:

((ئەندازیارە ئەلٌمانەکان لە کوردا باشترین و دلٌسۆزترین کرێکاریان جەنەڕالٌ هالٌدێنی – فەرماندەی هێزەکانی ئینگلیز لە عێراق دەورو بەری هەمان کات بێ ئەوەی بزانێ ((داگۆ بێرت)) کێ یە ، یان ڕای ئەلمان چی یە بە هەمان دەستوور باسی کرێکاری کوردی کردووەو ڕەزامەندی زۆری بەرامبەریان نیشان داوە(30) هەر لەبەر ئەوەیش هیچ سەیر نی یە ڕۆژانەی کرێکاری کورد لە هی تر زیاتر بوو. ئەوسا هەندێک دەزگا ڕۆژی نزیکەی 21 عانەی دەدا بەو بەرامبەرب بە 14 عانە کە هی وەک ئەو وەری دەگرت (31) لەوەیش مانادار تر ئەم نموونەیەی ترە: دەزگای شەمەنەفەری ئینگلیز ترە: دەزگای شەمەنەفەری ئینگلیز لە عێراق لە بیستەکاندا دوو جۆر کرێکاری هەبوو، یەکەمیان ئەو کرێکارانە بوون کە بەکاری ئەساسی یەوە Capital Works خەریک دەبوون ، دووەمیشیان ئەوانە بوون کە کاریان لە دروست کردنی خەتی تاوەدا دەکرد

ساڵی 1924–1925 لە 2274 کرێکاری شەمەنەفەری کورد تەنها729 یان لە جۆری دووەم بوون و ئەو باقی یەکایان 1045 کرێکار لە جۆری یەکەم بوون (32).

دیارە ئەم راستی یە نەبووە هۆی ئەوەی تالاَوی چەوساندنەوەی کرێکاری کورد لە پی هاوەڵەکانی کەمتر بێ. بەڵکو بە پێچەوانەوە ژمارەیەک نموونەی هەر ئەو سەردەمە وای نیشان دەدەن کە هەندێک جارو لە بەر چەند هۆیەکی تایبەتی ئەو چەوساندنەوەیە توندتر بووە. لە گشت ناوچەکانی باکوری عێراق رۆژانەی کرێکار لە ناوچەکانی تر کەمتر بوو. بە وێنە کرێکارانی کۆمپانیاکانی نەوت دەبوو حەفتەی 54 سەعات کار بکەن و بەرامبەر بوە 7 تا 10 روپیەیان وەردەگرت، کە چی کرێکاری چنین لە بەغداو کرێکاری بەندەری ((بەسرە)) حەفتەی 48 سەعات کاریان دەکردو بەرامبەرب بەوە هەریەکەیان 3 تا 6 روپیە زیاتریان لەوان وەردەگرت (33) باری کارو رۆژانەی ئەو کرێکارە کوردانەی بە دروست کردنی خانووبەرەو رێگەی بانەوە خەریک بوون گەلێک لەوەیش خراپتر بوو. ئەوانە زۆر جار مەلابانگان دەچوونە سەر کارو لە گەڵ بانگی شێواندا.

دەستان لێ هەڵدەگرت کە وەک ئینگلیزەکان خۆیان دانی پێدا دەنێن ئەو پارەیە تەنانەت ((بەش نان و جگەرەی نەدەکردن)) (34) وێرای ئەوە کرێکاری کورد، وەک کرێکاری ناوچەکانی تر، ماوەیەکی دوورو درێژ نەیتوانی خۆی لە پەیوەندی و نەریتی دەرەبەگی قوتار بکا. زۆر جار ئەو کرێکارانە دەگەرانەوە گوندەکانیان بۆ کاری کشتوکاڵ و یاریدەی کەس و کاریان. زۆر بەیان بەشێکی داهاتی کرێکاری ی خۆیان هە وەک جاری جاران دەدا بە ئاغا و سەرەک هۆزەکانیان.

بەر لە کۆتایی با ئەوەش بڵێن کە کرێکاری کورد لە سەرەتای سەرەتاوە بە گیانی برایەتی گۆش بووە، چونگ هەمیشە چ لە خاکی خۆی و چ دوور لیی شان ب ەشانی کرێکاری تر کاری کردووەو ئازاری چەوساندنەوەی چێشتووە. جوانترین بەڵگەی ئەم راستی یە رەنگبێ ئەو قسانە بن کە لە گەل تەواو بوونی رێگەکەی ((هەولێر –رەواندوز– رایات)) لە سەر تاشە بەردێک نووسیبوویان: **((ئێمە کە هەزاران کەسین بە عەرەبی و ئەرمەنی و ئینگلیزی و هیندی کوردی و رووسی و تورکی قسە دەکەین ئەم رێگەیەمان بۆ خزمەتی هەموو گەڕیدەیەکی بێوەی دروست کرد))** (35).

لیستەی ناوی ئەم زمانانە لە دەزگای شەمەنەفەری عێراق دەگاتە 16 ناو. جگە لەوانەی سەررەوە ئەم ناوانەشی دەچینە سەر: سریانی و میسری و فارسی و تونسی و (36) ئیتالی و یۆنانی و هەنگاری (37) . لەگاوربانیش هاوینی ساڵی 1946 دەنگی زوڵاڵ و خوێنی گەشی کرێکاری کورد تێکەڵ لە گەل دەنگ و خوێنی پیرۆزی براکانی ئاوازێکی بە جۆش و لاپەرەیەکی پڕ شانازی دروست کرد